

## **«Η γεωγραφία της εμφύλιας βίας στη κατοχική Μεσσηνία. Μια ποσοτική προσέγγιση»**

**Στάθης Ν. Καλύβας\***

Το άρθρο αυτό εστιάζει στη δυναμική της εμφύλιας βίας στο νομό Μεσσηνίας, κατά τη διάρκεια της κατοχής. Η ανάλυση χρησιμοποιεί ως κεντρικό εργαλείο την ποσοτική ανάλυση και στηρίζεται σε βάση δεδομένων που περιλαμβάνει το σύνολο των ανθρωποκτονιών στη Μεσσηνία που σχετίζονται άμεσα με τη δράση των αντιμαχόμενων παρατάξεων κατά τη διάρκεια της κατοχής και αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών, δηλαδή ως και τα τέλη Οκτωβρίου του 1944.<sup>1</sup> Σε συνδυασμό με τοπικές ιστοριογραφικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, η ανάλυση της γεωγραφικής κατανομής της βίας επιτρέπει τόσο την πραγματολογική εμβάθυνση στον κατοχικό εμφύλιο πόλεμο στο νομό Μεσσηνίας όσο και την ερμηνευτική εμβάθυνση στο ευρύτερο θέμα της δυναμικής των εμφυλίων συγκρούσεων και της λογικής της βίας.

Ο όρος «εμφύλια βία» περιγράφει το αντικειμενικό γεγονός της διαπλοκής της κατοχής και της αντίστασης με μια εμφύλια σύγκρουση που πήρε εκρηκτικές διαστάσεις στη συγκεκριμένη περιοχή. Λόγω της μαζικής ανάπτυξης τόσο της εαμικής αντίστασης όσο και των Ταγμάτων Ασφαλείας και εξαιτίας της πολύνεκρης σύγκρουσής που ακολούθησε, η Μεσσηνίας αποτελεί σχεδόν υποδειγματική περίπτωση για την ανάλυση των διεργασιών αυτών στη περίοδο 1943-1944. Η έκταση, η ένταση και ο χαρακτήρας των συγκρούσεων αυτών δικαιολογούν πλήρως την χρήση του όρου «εμφύλιος πόλεμος».

---

\* Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Yale University

<sup>1</sup> Δεν περιλαμβάνονται, δηλαδή, θάνατοι που έχουν έμμεση σχέση με τα γεγονότα, όπως π.χ. εκείνοι που οφείλονται στη πείνα. Περιλαμβάνονται οι θάνατοι τόσο αμάχων όσο και ενόπλων.

Στο πλαίσιο του κατοχικού εμφυλίου πολέμου μπορεί να διακρίνει κανείς δύο τύπους βίας πάνω στους οποίους δομείται το θεωρητικό σχήμα της ανάλυσης. Ο πρώτος αφορά την βία που εξάσκησαν οι δυνάμεις κατοχής<sup>2</sup> και οι έλληνες συνεργάτες τους και χαρακτηρίζεται ως *μαύρη βία*: η δεύτερη αναφέρεται στη βία που προήλθε από τις δυνάμεις του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ και περιγράφεται ως *κόκκινη βία*.<sup>3</sup> Στόχος του άρθρου είναι η ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών των δύο αυτών τύπων βίας διαμέσου της ποσοτικής ανάλυσης συμπληρωμένης με στοιχεία που προέρχονται από τοπικές μελέτες. Η επιλογή αυτή επιτρέπει τόσο την ανάλυση και περιγραφή της βίας αυτής καθεαυτής όσο και την κοινωνιολογική προσέγγιση των διεργασιών που συντελέστηκαν στο μαζικό επίπεδο στο κρίσιμο εκείνο χρονικό διάστημα.

### **Κατοχή, αντίσταση, και εμφύλια βία στην Μεσσηνία**

Τα γεγονότα της κατοχής στη Μεσσηνία μπορούν να σκιαγραφηθούν με βάση πέντε βασικούς άξονες, οι οποίοι δεν διαφοροποιούνται σημαντικά από τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Πελοπόννησο.<sup>4</sup>

1. Η ένοπλη αντίσταση στη Μεσσηνία εμφανίζεται με σημαντική καθυστέρηση σε σχέση με την Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα. Οι πρώτες οργανωμένες ομάδες δραστηριοποιούνται μόλις τον Μάιο του 1943 και αποκτούν ουσιαστική υπόσταση μόνο μετά την συνθηκολόγηση των Ιταλών, τον Σεπτέμβριο του 1943. Το καλοκαίρι

---

<sup>2</sup> Στην περίπτωση της Μεσσηνίας πρόκειται για τους Ιταλούς ως τον Σεπτέμβριο του 1943 και ακολούθως τους Γερμανούς.

<sup>3</sup> Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με το σχήμα αυτό και την εφαρμογή του σε ολόκληρη την Ελλάδα, βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Αλκης Ρήγος και Γρηγόρης Ψαλίδας (επ.), *Από την Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, 188-207.

<sup>4</sup> Για τις εξελίξεις στη Μεσσηνία βλ. κυρίως Παναγιώτης Θ. Κανελλόπουλος, *Η Εθνική Αντίσταση στην Τριφυλία*, Αθήνα, 1980, Γιάννης Η. Σχινάς, *Η Εθνική Αντίσταση στην Μεσσηνία*, Β' έκδοση, Αθήνα, 1989, Νίκος Ι. Ζερβής, *Η Γερμανική Κατοχή στη Μεσσηνία*, Καλαμάτα, 1998, Νίκος Ι. Ζερβής, *Καλαμάτα. Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Καλαμάτα, 2001-07, 6 τόμοι, Βασιλική Κομπιλάκου, *Η σύγκρουση ΕΛΑΣ-ΕΣ/ΕΟΒ μέσα από τις αναμνήσεις του Ναπολέοντα Παπαγιαννόπουλου, Αδημοσίευτη εργασία*, Lars Baerentzen, «Η απελευθέρωση της Πελοποννήσου, Σεπτέμβριος 1944», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, 225-243. Βλ. επίσης Ηλίας Παπαστεριόπουλος, *Ο Μωριάς στα όπλα. Έρευνα, ιστορία, κριτική*, Αθήνα, 1965-1975, 5 τόμοι και Κώστας Θ. Καραλής, *Ιστορία των δραματικών γεγονότων Πελοποννήσου, 1943-1949*, Αθήνα, 1967, 2 τόμοι.

του 1943 αναπτύσσονται δύο ομάδες: ο ΕΛΑΣ και ο Ε.Σ. (Ελληνικός Στρατός, αντιστασιακή οργάνωση που δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία Μεσσηνίων αξιωματικών). Τόπος παρουσίας των ομάδων αυτών είναι οι περιοχές του Ταΰγετου και της ορεινής Τριφυλίας. Και οι δύο ομάδες εξοπλίζονται από Βρετανικές ρίψεις όπλων.

2. Σχετικά με τον ΕΛΑΣ, είναι απαραίτητο να σημειωθεί πως η πολιτική του οργάνωση (δηλαδή το ΕΑΜ) προηγείται χρονικά της έναρξης της ένοπλης αντίστασης. Η ανάπτυξη αυτή διαφοροποιεί την εμπειρία της Μεσσηνίας (και της Πελοποννήσου γενικότερα) από αυτήν της Κεντρικής Ελλάδας, όπου συχνά τα ένοπλα αποσπάσματα του ΕΛΑΣ υπήρξαν εκείνα που δημιούργησαν τις πολιτικές οργανώσεις. Το ΕΑΜ και Ο ΕΛΑΣ διαφοροποιούνται επίσης και σε σχέση με τον Ε.Σ. που δεν ανέπτυξε πολιτική οργάνωση παραμένοντας ένας αμιγώς ένοπλος σχηματισμός. Ο ρόλος, επομένως, των πολιτικών οργανώσεων του ΕΑΜ και της χρονικής τους «πρωτοπορίας» είναι απαραίτητος στην κατανόηση των εξελίξεων στην περιοχή.

3. Η ανάπτυξη της αντιστασιακής δράσης στη Μεσσηνία δεν μπορεί να διαχωριστεί από την εμφύλια σύγκρουση. Πιο συγκεκριμένα, η εμφύλια σύγκρουση προηγείται της ένοπλης αντίστασης. Το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ επιτυγχάνουν να κυριαρχήσουν στην περιοχή αφού πρώτα κυριαρχήσουν στρατιωτικά και διαλύσουν τις ομάδες του Ε.Σ., στη Τριφυλία τον Αύγουστο του 1943 και στο Ταΰγετο στα τέλη του Οκτωβρίου του 1943.<sup>5</sup> Πρόκειται για μια αιματηρή σύγκρουση<sup>6</sup> που έχει ως βασική συνέπεια την

---

<sup>5</sup> Για το θέμα της σύγκρουσης ΕΛΑΣ-Ε.Σ. έχει αναπτυχθεί μια μεγάλη φιλολογία κεντρικός στόχος της οποίας είναι η απόδοση ευθυνών στην μία ή την άλλη πλευρά. Από αρχειακές πηγές, βλ. ιδίως “Report by Capt. P. M. FRASER on some aspects of the Peloponnese (Dates: July 1943 – April 1944),” PRO HS 5/698, “NARRATIVE OF CAPT P. M. FRASER,” PRO HS 5/698, “Narrative account of a mission to Peloponnese by Capt. P.M. Wand-Tetley, April 1943 to June 1944,” PRO, HS 5/699 και “Second Report of Colonel J.M. Stevens on Present Conditions in Peloponnese,” PRO, HS 5/699, Έκθεση του Ταξίαρχου Καραχάλιου Γεωργίου, ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, Αθήνα 1998, τ.5<sup>ος</sup>, σ. 367-413, Ναπολέον Παπαγιαννόπουλος, *Αναμνήσεις*, Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη (Ι.Α.Μ.Μ.).

<sup>6</sup> Ξεχωρίζουν οι εκτελέσεις του Ήλαρχου Τηλέμαχου Βρεττάκου και του Υπολοχαγού Π. Πατσάκου στον Ταΰγετο και του Λοχαγού Γιώργου Θεοδωρόπουλου και του υπενωμοτάρχη Αλέκου Παπαδάμη στη Τριφυλία. Ο αδελφός του Τηλέμαχου

έντονη πόλωση και την πλήρη ταύτιση από κει και στο εξής της ένοπλης αντίστασης με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

4. Η εμφύλια αυτή σύγκρουση θα δώσει τη θέση της μέσα στο 1944 σε ένα νέο και ασύγκριτα πιο αιματηρό εμφύλιο πόλεμο. Η διάλυση του Ε.Σ. περιορίζει σημαντικά το πεδίο των πολιτικών επιλογών των αξιωματικών, αλλά και των μη κομμουνιστικών δυνάμεων εν γένει, θέτει θέμα επιβίωσης για τις δυνάμεις αυτές και επιβεβαιώνει στη συνείδησή τους την ύπαρξη μεταπολεμικών σχεδίων κομμουνιστικής κυριαρχίας του ΕΑΜ. Για την πλειοψηφία εκείνων που δεν ταυτίζονται με το ΕΑΜ ο αγώνας μετατρέπεται πλέον σε αντικομμουνιστικό πράγμα που εξηγεί και την στροφή αρκετών από αυτός προς τους Γερμανούς, τη μόνη δύναμη που μπορεί να τους υποστηρίξει στρατιωτικά απέναντι στον ΕΛΑΣ. Πρόκειται, βέβαια, για μια μεταστροφή που εξυπηρετεί απόλυτα και τους σκοπούς των Γερμανών.<sup>7</sup> Αρκετοί από τους αξιωματικούς του Ε.Σ. θα πρωταγωνιστήσουν στη συγκρότηση των Ταγμάτων Ασφαλείας, τα οποία θα γνωρίσουν ραγδαία ανάπτυξη στη Μεσσηνία (όπως, άλλωστε, και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο) και θα αποκτήσουν μαζικές διαστάσεις.<sup>8</sup> Το Τάγμα Καλαμών ιδρύεται στις αρχές Φεβρουαρίου του 1944 και αναπτύσσεται από τον Απρίλιο του 1944 και μετά δημιουργώντας φρουρές σε σειρά κωμοπόλεων της Μεσσηνίας, με κύριο προπύργιο τον Μελιγαλά.

5. Το μερίδιο του λέοντος της κατοχικής βίας στην περιοχή της Μεσσηνίας αρθρώνεται σχεδόν αποκλειστικά γύρω από τη σύγκρουση ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και Ταγμάτων ασφαλείας.<sup>9</sup> Η μεγάλη πλειοψηφία των θυμάτων χάνει τη ζωή της το

---

Βρεττάκου, Λεωνίδας, θα πρωταγωνιστήσει στην ίδρυση των Ταγμάτων Ασφαλείας Λακωνίας.

<sup>7</sup> Βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Μεθοδολογικές προϋποθέσεις της μελέτης του δωσιλογισμού» στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Χάγκεν Φλάϊσερ (επ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών: Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, 79-90 και Stathis N. Kalyvas, “Armed Collaboration in Greece, 1941-1944”, *European Review of History*, 2008, 15:2, 129-142.

<sup>8</sup> Βλ. Αντισυνταγματάρχης Παν. Καζάκος, «Περί της Ιστορίας του Ταγ/τος Ασφαλείας Καλαμών (Μελιγαλά) από 1-2-44 ότε συνεκροτήθη μέχρι της 31-10-44 ότε διελύθη», στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944), Τόμος 8, Αθήνα, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 1998, 228-242.

<sup>9</sup> Βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Κόκκινη Τρομοκρατία: Η βία της Αριστεράς στην Κατοχή». Στο Mark Mazower (επ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της*

1944, ιδιαίτερα μετά την άνοιξη του έτους αυτού. Αποκορύφωμα της βίας υπήρξε η μάχη του Μελιγαλά, που έλαβε χώρα τον Σεπτέμβριο του 1944, μετά την αποχώρηση των Γερμανών από τη Μεσσηνία. Η βία αυτή, με τη σειρά της, θα ενισχύσει την πόλωση στην περιοχή, θέτοντας τις βάσεις για μια ακόμα εμφύλια αναμέτρηση.

### **Η δυναμική της βίας**

Τα χαρακτηριστικά της βίας στην Μεσσηνία δεν διαφέρουν σημαντικά από εκείνα στην υπόλοιπη Πελοπόννησο την ίδια περίοδο.<sup>10</sup> Η κατοχή στη Μεσσηνία μπορεί να διαχωριστεί σχηματικά σε 4 φάσεις.

Η πρώτη φάση καλύπτει το μεγαλύτερο διάστημα της Ιταλικής κατοχής, από τον Ιούνιο του 1941 ως το καλοκαίρι του 1943. Στην περίοδο αυτή η βία είναι μεν παρούσα, με τη μορφή εκφοβισμών, συλλήψεων κλπ, χωρίς όμως την ακραία μορφή της εκατόμβης που θα ακολουθήσει. Σε μια πρώτη φάση, στο ξεκίνημα της κατοχής, εκδηλώνεται κατά την προσπάθεια των Ιταλών να συγκεντρώσουν τα όπλα των χωρικών και να συλλάβουν στρατιώτες της Συμμαχικής Αποστολής που κρύβονταν. Αργότερα, οι Ιταλοί καταφέρνουν επίσης με σχετική επιτυχία, μέσω συλλήψεων και εκτοπισμών, να περιορίσουν τις πρώτες προσπάθειες εκδήλωσης ένοπλου αντάρτικου που εκδηλώνεται με μεμονωμένες ενέργειες δίχως συνέχεια, στη Σαϊδόνα και τη Καλλιρόη το 1942.

Η δεύτερη φάση ξεκινάει πριν το τέλος της Ιταλικής Κατοχής, το καλοκαίρι του 1943 και καλύπτει το διάστημα έως την άνοιξη του 1944. Το φθινόπωρο του 1943 κυριαρχείται από τη διάλυση του Ε.Σ. και τη συνθηκολόγηση των Ιταλών. Η συμβολή των δύο αυτών εξελίξεων δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την επέκταση και κυριαρχία του ΕΑΜ στην ύπαιθρο αλλά και μέσα στη πόλη της Καλαμάτας, γεγονός που εκδηλώνεται με τις απανωτές δολοφονίες των διοικητών της Χωροφυλακής, Σ. Κατή και Ι. Ζερβόπουλου τον Οκτώβριο 1943. Τόσο στην ορεινή Τριφυλία όσο και στον Ταύγετο κυριαρχεί ο ΕΛΑΣ δημιουργώντας μιαν απελευθερωμένη ζώνη που περιλαμβάνει σημαντικές κωμοπόλεις όπως τα Φιλιατρά. Παράλληλα δημιουργείται εκτεταμένο δίκτυο τοπικών οργανώσεων του ΕΑΜ στα τα χωριά και τις κωμοπόλεις

---

*οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960.* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 161-204.

<sup>10</sup> Στάθης Ν. Καλύβας, «Κόκκινη Τρομοκρατία», οπ. π.

της Μεσσηνίας. Την περίοδο αυτή παρατηρούνται και οι πρώτες δολοφονίες που προέρχονται από το ΕΑΜ. Αυτές αφορούν αρχικά τους συνεργάτες των Ιταλών (ενέργεια που συναντά και την λαϊκή συναίνεση) αλλά σιγά-σιγά επεκτείνονται και στους λεγόμενους «αντιδραστικούς», όσους δηλαδή αρνούνται ανοιχτά να συνεργαστούν με το ΕΑΜ.

Η τρίτη φάση ξεκινάει την άνοιξη του 1944 με την οργάνωση των Ταγμάτων Ασφαλείας στη Μεσσηνία και λήγει με την αποχώρηση των Γερμανών τον Σεπτέμβριο του 1944. Στόχος των Τ.Α. είναι η «επανάκτηση» της Μεσσηνίας από το ΕΑΜ. Για το σκοπό αυτό δημιουργούνται βάσεις στις κυριότερες κωμοπόλεις της περιοχής. Η βία εκδηλώνεται τόσο στα μαζικά αντίποινα των Γερμανών,<sup>11</sup> όπου θα συμμετάσχουν και τα Τ.Α., όσο και στις επιλεκτικές εκτελέσεις μελών του ΕΑΜ (ή υπόπτων ως τέτοιων), ιδίως στις κωμοπόλεις και τα χωριά της Μεσσηνίας και της Πυλίας. Συγχρόνως οργανώνονται εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στις ορεινές περιοχές της Τριφυλίας, όπου οι εκτελέσεις παίρνουν μαζικότερο χαρακτήρα. Το κύριο αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων είναι η σημαντική υποχώρηση της παρουσίας του ΕΑΜ στα πεδινά όπου έχει πλέον χάσει την ελευθερία κινήσεων που διέθετε προηγουμένως. Την ίδια περίοδο το ΕΑΜ εντείνει την κατασταλτική δραστηριότητα του στις περιοχές που ελέγχει, δημιουργώντας και στρατόπεδα συγκέντρωσης<sup>12</sup> για την κράτηση «αντιδραστικών» ή υπόπτων πολιτών. Τα πιο γνωστά, ίσως, στρατόπεδα βρισκόταν στο χωριό Χαλβάτσου (σημερινό Κεφαλόβρυσο), όπου οι Γερμανοί σε επιχειρήσή τους στις 15 Απριλίου 1944 βρήκαν 86 κρατούμενους, και στο Μανιάκι. Ο Θ. Μπλουγουράς περιγράφει σχηματικά μεν αλλά εύγλωττα την κατασταλτική αυτή δραστηριότητα: «Κάθε τόσο δυο και τρεις συλλήψεις εδώ κι εκεί στα διάφορα χωριά. Συλλήψεις συνεργατών του εχθρού αρχή αρχή. Συλλήψεις δραπέτων στο δρόμο προς τον εχθρό ύστερα. Συλλήψεις αντιδραστικών για λόγους

---

<sup>11</sup> Πρόκειται κυρίως για τις εκτελέσεις 149 ανθρώπων στις 8 Φεβρουαρίου 1944, 200 κρατούμενων από το Στρατόπεδο Ομήρων Τρίπολης στην Παλιοχούνη Μεγαλόπολης, στις 25 Φεβρουαρίου 1944, 30 ανθρώπων στο Νέδοντα την 1 Μαΐου 1944 και 27 ανθρώπων στο Νέδοντα, στις 17 Ιουνίου 1944. Στις δύο τελευταίες εκτελέσεις έλαβαν μέρος και τα Τάγματα Ασφαλείας. Βλ. Ζερβής, οπ. π. Εννοείται πως δεν ήταν όλα τα θύματα Καλαματιανοί ή ακόμα Μεσσηνίοι.

<sup>12</sup> Ο όρος «στρατόπεδο συγκέντρωσης» χρησιμοποιείται εκτενώς την περίοδο αυτή τόσο από Έλληνες όσο και από Βρετανούς συνδέσμους που δρουν στην περιοχή. Συναντάται επίσης ο όρος «στρατόπεδο πολιτικών κρατούμενων». Βλ. Νίκος Π. Πασαγιώτης, *Αναμνήσεις. Δικτατορία-Πόλεμος-Κατοχή-Μακρονήσι*, Αθήνα, 1998, σ. 122.

προληπτικούς κατόπι. Εμφιλοχώρηση και των προσωπικών στους προληπτικού λόγους—κακοί σύμβουλοι τα προσωπικά, επίβουλοι ταϊστές λάθος χειρισμών. Αποτέλεσμα, η διεύρυνση των συλλήψεων. Συλλήψεις και αντιφρονούντων. Συλλήψεις και υπόπτων».<sup>13</sup>

Τέλος, η τέταρτη φάση καλύπτει την περίοδο από την απελευθέρωση της Καλαμάτας στις 7 Σεπτεμβρίου 1944 ως την συνθήκη της Βάρκιζας. Γνωστή και ως «εαμοκρατία», η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την πλήρη κυριαρχία του ΕΑΜ. Αρχικά, η βία φθάνει σε πολύ ψηλά επίπεδα με τις μαζικές εκτελέσεις που συνοδεύουν τις μάχες της Καλαμάτας και, ιδίως, του Μελιγαλά. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας, ανασύρθηκαν 708 πτώματα στο Μελιγαλά<sup>14</sup> και 171 στην Καλαμάτα (58 στον περίβολο του Συντάγματος και 113 στο πεδίο βολής).<sup>15</sup> Συγχρόνως λαμβάνουν χώρα και δημόσια λυντσαρίσματα στην Πύλο, την Καλαμάτα και αλλού. Το κύμα αυτό βίας διακόπτεται τον Οκτώβριο για να ξεκινήσει και πάλι την άνοιξη του 1945 με τη μορφή πλέον της «λευκής βίας» εναντίον των μελών του ΕΑΜ και αργότερα με το «δεύτερο αντάρτικο» του ΔΣΕ.

Πέρα από τη σχηματική αυτή περιοδολόγηση, μια πληρέστερη εικόνα για την δυναμική της βίας έτσι όπως αυτή εκδηλώθηκε στο μικροεπίπεδο προκύπτει μέσα από τις εξαιρετικές ανθρωπολογικές έρευνες της Νάσης Μπάλα και του Stanley Aschenbrenner που αφορούν δύο χωριά της Πυλίας, το Φουρτζή (σήμερα Βελανιδιές) και την Καρποφόρα. Η βασική διαφορά των δύο χωριών έγκειται στην εμπειρία της βίας που έζησαν: η Καρποφόρα βίωσε μια ιδιαίτερα βίαιη σύγκρουση που διέσπασε την τοπική κοινωνία ενώ το Φουρτζή κατάφερε να περάσει μέσα από την καταγίδα σχεδόν αλώβητο.

Το Φουρτζή, 20 χιλιόμετρα από τη Πύλο και με πληθυσμό σχεδόν 500 κατοίκους, είναι ένα σχετικά απομακρυσμένο χωριό.<sup>16</sup> Δεν γνώρισε πραγματική κατοχή με

---

<sup>13</sup> Βλ. Θεόδωρος Κ. Μπλουγουράς, Μνήμες από την Εθνική Αντίσταση 1941-44. Μηνάγια Πυλίας, Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2007, σ. 73.

<sup>14</sup> Βλ. *Ακρόπολις*, 14 Αυγούστου 1954.

<sup>15</sup> Βλ. *Ακρόπολις*, 17 Αυγούστου 1954.

<sup>16</sup> Η περιγραφή βασίζεται στην εργασία της Νάσης Μπάλα, «Τότε με τα «Χίτικα» δεν κόταγες να πεις ούτε τα' όνομά σου»: Μαρτυρίες για τον εμφύλιο σε ένα χωριό της Πυλίας», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Αλκης Ρήγος και Γρηγόρης Ψαλίδας (επ.),

εξαίρεση ένα μήνα στα τέλη του 1943, όταν Γερμανικό απόσπασμα στρατοπέδευσε σε γειτονικό χωριό. Έτσι το ΕΑΜ βρήκε χώρο για να αναπτυχθεί ανεμπόδιστα και ραγδαία από το 1943 και μετά: οι σχετικές μαρτυρίες αναφέρουν συμμετοχή της τάξης του 80%. Η ανάπτυξη του ΕΑΜ έγινε ανεξάρτητα από τον ΕΛΑΣ. Πράγματι, οι κάτοικοι του Φουρτζή αντίκρυσαν αντάρτες του ΕΛΑΣ μια μόνο φορά, το 1943, όταν ομάδα 40 περίπου ανταρτών πέρασε από το χωριό. Την πρωτοβουλία για την ανάπτυξη του ΕΑΜ ανέλαβε η τοπική ελίτ του χωριού που περιελάμβανε πρόσωπα μορφωμένα και μετριοπαθή. Οι περισσότεροι χωριανοί συμμετείχαν εθελούσια, είτε γιατί υποστήριζαν το ΕΑΜ, είτε γιατί «δεν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς». Όπως θυμάται ένας από δευτέρους, «Ναι δεν συμφωνούσα [με το ΕΑΜ] ... αλλά συμφωνούσα με το νόμο, τότε κυριαρχούσε ο νόμος του ΕΑΜ παντού, ήταν εαμοκρατούμενος ο τόπος».<sup>17</sup> Με άλλα λόγια, η κυριαρχία του ΕΑΜ συμβαδίζει και εξηγεί την μαζική συμμετοχή στην οργάνωση αυτή, χωρίς βέβαια να εξαντλείται σ' αυτήν.<sup>18</sup> Το χωριό άρχισε να διαιρείται με την εμφάνιση ενός εναλλακτικού πόλου εξουσίας, που εκφράστηκε από τα Τάγματα Ασφαλείας. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες που συνέλεξε η Μπάλτα, η διαίρεση αυτή εξέφρασε πρωταρχικά τοπικές διαμάχες σε σχέση με το ποιος ήλεγχε την τοπική εξουσία και όχι αφηρημένες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις.<sup>19</sup> Παρ' όλ' αυτά, η διαίρεση αυτή δεν πήρε εκρηκτικές διαστάσεις καθώς τόσο η εαμική ηγεσία του χωριού όσο και ο τοπικός ηγέτης των Ταγμάτων Ασφαλείας από γειτονικό χωριό, ο γνωστός Μαγγανάς, «φύλαξαν» το χωριό, ακόμα και κατά τη διάρκεια της μετα-βαρκιζιανής περιόδου, όταν σημειώθηκε σημαντική πολιτική μεταστροφή στο χωριό.<sup>20</sup>

Αντίθετα, στην Καρποφόρα, ένα χωριό 400 περίπου κατοίκων, 12 χιλιόμετρα ανατολικά της Καλαμάτας, οι εσωτερικοί ρυθμιστικοί μηχανισμοί που διέσωσαν το

---

*Από την Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, 176-187.

<sup>17</sup> Μπάλτα, οπ.π., σ. 180.

<sup>18</sup> Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, New York: Cambridge University Press, 2006.

<sup>19</sup> «Πήγαν λίγοι στα Τάγματα, αλλά από ζήλεια, αντιζηλία: γιατί να μην διευθύνουμε εμείς και να σιεθύνει ο Μπάκας ή ο τάδε [...] θέμα εξουσίας, τίποτε παραπάνω». Μπάλτα, οπ. π., σ. 181.

<sup>20</sup> Αντίστοιχη περίπτωση με το Φουρτζή αποτελεί ένα άλλο χωριό της Πυλίας, το Μηνάγια (σήμερα Αμπελόκηποι). Βλ. Θεόδωρος Κ. Μπλουγουράς, οπ.π.



Φουρτζή απέτυχαν να αποτρέψουν την έκρηξη της βίας.<sup>21</sup> Ο βασικός λόγος σχετίζεται με τη γειτνίαση του χωριού με κυριαρχικά κέντρα τόσο του ΕΑΜ όσο και των Τ.Α. Το αποτέλεσμα υπήρξε η σταδιακή ανάπτυξη ενός κύκλου εκδικήσεων και αντεκδικήσεων που οδήγησε σε πραγματική εκατόμβη. Ο Aschenbrenner τεκμηριώνει την διάσπαση του χωριού στη βάση σογιών και φατριών, το ένα εκ των οποίων διατηρούσε σχέσεις με τον Δ. Παπαδόγγονα από το γειτονικό Πεταλίδι, μετέπειτα αρχηγό των Τ.Α. στην Αρκαδία. Το ΕΑΜ ξεκίνησε στο χωριό τον Φεβρουάριο του 1943. Η βία ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1943 με την πυρπόληση του σπιτιού ενός χωρικού που συμμετείχε σε συνάντηση παραγόντων της δεξιάς στην Καλαμάτα. Τον Μάρτιο του 1944 Γερμανική επιδρομή στο χωριό στοίχισε την ζωή τριών ανθρώπων, ενώ τον Απρίλιο τέσσερις χωρικοί συνελήφθησαν από τους αντάρτες του ΕΛΑΣ και οδηγήθηκαν έξω από το γειτονικό χωριό Χατζή όπου και εκτελέστηκαν, ενώ ένας πέμπτος δολοφονήθηκε το ίδιο διάστημα κοντά στη Καλαμάτα. Ακολούθησε η δολοφονία δύο εαμικών χωρικών τον Μάιο της ίδιας χρονιάς. Η αποχώρηση των Γερμανών θα οδηγήσει την ομάδα χωρικών που ταυτίστηκε με τα Τ.Α. στη Καλαμάτα όπου συμμετείχαν στην μάχη εναντίον των δυνάμεων του ΕΛΑΣ. Το αποτέλεσμα της μάχης και των εκτελέσεων που ακολούθησαν, ήταν να χάσουν τη ζωή τους 8 από αυτούς. Μερικές μέρες αργότερα θα συλληφθεί και θα φονευθεί άλλος ένας. Η «εαμοκρατία» θα διαρκέσει ως τον Μάρτιο του 1945 οπότε θα ξεκινήσει η μεταβαρκιζιανή περίοδος κατά την οποία θα βρουν το θάνατο πέντε ακόμα άνθρωποι, ένας δεξιός χωρικός και τέσσερις αριστεροί, δύο εκ των οποίων γυναίκες.

Κοινό στοιχείο και στις δύο περιπτώσεις που σκιαγραφήθηκαν είναι το γεγονός πως η βία προκαλεί την διάσπαση, την πόλωση και την δημιουργία νέων πολιτικών ταυτοτήτων που θα διαρκέσουν και θα αναπαραχθούν. Όπως εύστοχα αναφέρει η Μπάλτα, «η ιδεολογία έρχεται συνήθως εκ των υστέρων να δώσει όνομα, σχήμα, ερμηνεία και δικαίωση σε επιλογές που ναι μεν την ενέχουν, οφείλονται όμως σε πιο σύνθετες αιτίες: συχνότατα η ιδεολογία έπεται αναγκαστικά, όπως στην περίπτωση πολλών εαμιτών που στράφηκαν στο ΚΚΕ εκ των υστέρων, έχοντας ήδη διωχθεί ως

---

<sup>21</sup> Stanley Aschenbrenner, «The Civil War from the Perspective of a Messenian Village». Στο Lars Baerentzen, J.O. Iatrides, and O.L. Smith (επ.), *Studies on the History of the Greek Civil War, 1945-9*, Κοπεγχάγη, Museum Tusculanum Press, 1987, 105-125.

συνοδοιπόροι, ενώ πολλοί άλλοι δεν το έπραξαν ποτέ. Πολλοί βρέθηκαν στη μία ή στην άλλη πλευρά επειδή η οικογένειά τους είχε «χρωματιστεί» αντιστοίχως, ή γιατί διώχθηκαν ως μέλη της χωρίς οι ίδιοι να έχουν ιδιαίτερη δράση».<sup>22</sup>

Αξίζει να σημειωθεί επίσης πως η σύγκρουση εδράζεται συνδυαστικά πάνω στο ρόλο δυνάμεων που είναι εξωγενείς σε σχέση με το χωριό (ΕΛΑΣ, τάγματα) αλλά και σε εσωτερικές διαφοροποιήσεις κυρίως τοπικής φύσης. Η διαφορετική έκβαση στα δύο χωριά τους αφορά, πέρα από τον ρόλο συγκεκριμένων τοπικών προσωπικοτήτων, την εγγύτητα (και άρα το ειδικό βάρος) των εξωτερικών παραγόντων και την ικανότητα τους να τροφοδοτούν τους κύκλους εκδίκησης και αντεκδίκησης. Η γεωγραφική τοποθεσία της Καρποφόρας, κοντά στο Πεταλίδι, τη Μεσσήνη και την Καλαμάτα, υπήρξε τελικά άκρως βλαπτική, ενώ η σχετική απομόνωση του Φουρτζή λειτούργησε θετικά για το χωριό.

### **Ποσοτική ανάλυση**

Η σημασία του ρόλου της γεωγραφίας σε σχέση με τη δυναμική της βίας, ενισχύεται από την ποσοτική ανάλυση που ακολουθεί και η οποία βασίστηκε στον κατάλογο ανθρωποκτονιών που δημοσίευσε το 1964 ο Κοσμάς Αντωνόπουλος. Με βάση τον κατάλογο αυτό δημιουργήθηκε μια βάση δεδομένων που περιλαμβάνει πάνω από 7.000 ανθρωποκτονιών από τους έξι (τότε) νομούς της Πελοποννήσου την περίοδο 1941-1944.<sup>23</sup> Ο κατάλογος αυτός δεν είναι δίχως προβλήματα. Διασταύρωση, για παράδειγμα, με κατάλογο θυμάτων που συνέταξα για τις επαρχίες Άργους και Ναυπλίας του νομού Αργολίδας μετά από συστηματική έρευνα,<sup>24</sup> εμφανίζει κάποια κενά, πράγμα που οδηγεί στην εκτίμηση πως οι αριθμοί που παραθέτει ο Αντωνόπουλος υπολείπονται των πραγματικών. Επιπλέον, ο Αντωνόπουλος δεν χρησιμοποίησε επιστημονική μέθοδο για την συλλογή των στοιχείων του, ενώ το έργο του χαρακτηρίζεται από σαφή πολιτική προκατάληψη (ο ίδιος υπηρέτησε ως νομάρχης στη διάρκεια της διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΡΕ).

Παρά τις αδυναμίες αυτές, τα στοιχεία του Αντωνόπουλου παραμένουν μοναδικά, τόσο ως προς την έκταση τους, την παράθεση ονομάτων, τόπων καταγωγής και

---

<sup>22</sup> Μπάλτα, *οπ.π.*, σ. 187.

<sup>23</sup> Κοσμάς Αντωνόπουλος, *Εθνική Αντίσταση, 1941-1945*, Αθήνα, 1964, 3 τόμοι.

<sup>24</sup> Βλ. Kalyvas, *οπ. π.*

ημερομηνιών θανάτου (κάτι που επιτρέπει την συστηματική διασταύρωση), αλλά και ως προς την παράθεση των ονομάτων των θυμάτων και των δύο αντιπάλων παρατάξεων (αντίθετα με τα συνήθη «μαρτυρολογία» που εστιάζουν στα θύματα της μίας ή της άλλης πλευράς μόνο).<sup>25</sup> Πράγματι, η επιμέρους διασταύρωση με άλλες, λιγότερο εκτενείς δευτερογενείς πηγές δεν έδειξε σημαντικές αποκλίσεις και επομένως δεν στοιχειοθετείται συστηματική στρέβλωση ως προς τα στοιχεία του Αντωνόπουλου (τα οποία είναι ανεξάρτητα από τις ερμηνείες του).<sup>26</sup> Με άλλα λόγια αν και οι αριθμοί που παραθέτει ο Αντωνόπουλος κατά πάσα πιθανότητα υπολείπονται των πραγματικών, προσφέρονται για το είδος της ανάλυσης που επιχειρείται στο παρόν άρθρο. Εννοείται πως η ανάλυση αυτή αποτελεί ένα πρώτο βήμα που θα χρειαστεί να διασταυρωθεί και να συμπληρωθεί στο μέλλον με νέα στοιχεία.

Στη περίπτωση της Μεσσηνίας, και αφού προηγήθηκαν ορισμένες επιμέρους προσαρμογές (σχετικές με ονομασίες χωριών), προέκυψε μια βάση δεδομένων με 1912 ανθρωποκτονίες. Από αυτές 638 ή 33,37% υπήρξαν αποτέλεσμα της μαύρης βίας ενώ 1274 (ή 66,63%) προέκυψαν από την κόκκινη βία. Οι φονευθέντες προέρχονται από 218 οικισμούς της Μεσσηνίας (56,19% του συνόλου των οικισμών), ενώ αντίθετα δεν αναφέρονται θύματα σε 170 οικισμούς (43,81%). Με άλλα λόγια αν και η βία έπληξε την πλειοψηφία των 388 οικισμών της Μεσσηνίας ένα σημαντικό ποσοστό κατάφερε να την αποφύγει. Η κατανομή αυτή θέτει και το ευρύτερο ζήτημα των παραγόντων που εξηγούν την παρουσία και απουσία της βίας από έναν συγκεκριμένο οικισμό.

---

<sup>25</sup> Βλ. ενδεικτικά Γιάννης Λ. Λέφας, *Τέσσερις χιλιάδες σταυροί στο μαρτυρικό Μωριά*. Αθήνα: Αλφειός, 2007.

<sup>26</sup> Βλ. μεταξύ άλλων, Σχινάς οπ. π., Κανελλόπουλος οπ. π., Ζερβής οπ. π., Νίκος Ε. Ανδρινόπουλος, *Το ΕΑΜ στα χωριά του Αριστομένη Μεσσηνίας*, Αθήνα, 1986, Μπλουγουράς, οπ. π., Θόδωρος Μαργαρίτης, *Η Σκάλα Μεσσηνίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιογονία, 1995, Νίκος Π. Πασαγιώτης, *Το Χαροκοπιό Μεσσηνίας: Ιστορική και λαογραφική μελέτη για να γνωρίσουμε τον τόπο μας*, 1975, Νίκος Π. Πασαγιώτης, οπ. π., Ηλίας Ι. Τριανταφυλλόπουλος, *Το Δάρα υποδέχεται την Αντίσταση. Στο δρόμο που ανηφορίζει για το Μανιάκι*, Αθήνα, Β. Γιαννίκος, 1996.

Ποια είναι τα βασικά στοιχεία της βίας έτσι όπως προκύπτουν από τα στοιχεία του Αντωνόπουλου; Ξεκινώντας με μια χαρτογραφική απεικόνιση<sup>27</sup> οικισμών που θρήνησαν νεκρούς (κύκλοι) και που απέφυγαν την βία (αστερίσκοι) (Χάρτης 1), δεν διαπιστώνεται κάποια συστηματική διάσταση με την μερική, ίσως, εξαίρεση των χωριών της ορεινής Μεσσηνιακής Μάνης όπου απεικονίζεται μια σχετική απουσία της βίας. Προχωρώντας στις δύο κατηγορίες βίας και ξεκινώντας με την μαύρη, δηλαδή την βία των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας (Χάρτης 2), διαπιστώνουμε πως εκδηλώνεται κυρίως στην Καλαμάτα αλλά έχει ισομερή παρουσία σε ολόκληρο το νομό (το μέγεθος του κάθε κύκλου αντιστοιχεί στον αριθμό των θυμάτων). Η σύγκριση του χάρτη αυτού με τον επόμενο που απεικονίζει τη κόκκινη βία (Χάρτης 3) έχει ενδιαφέρον στο βαθμό που η τελευταία εμφανίζει μεγαλύτερη πυκνότητα στην περιοχή του Μελιγαλά. Μαύρη και κόκκινη βία παρουσιάζονται μαζί στον επόμενο χάρτη (Χάρτης 4) όπου εμφανίζονται παράλληλα και οι δύο τύποι βίας ανά οικισμό, ανάλογα με τον φορέα (με λευκό χρώμα απεικονίζεται η μαύρη βία ενώ οι αστερίσκοι αντιπροσωπεύουν χωριά δίχως θύματα). Με την εξαίρεση της Μεσσηνιακής Μάνης, προκύπτει μια σημαντική συγκέντρωση της βίας στις παράκτιες περιοχές καθώς και στον άξονα Καλαμάτας-Μελιγαλά. Την ίδια εικόνα παρέχει και ο τελευταίος χάρτης (Χάρτης 5) όπου εμφανίζονται οι δύο κατηγορίες με διαφορετικό τρόπο. Η κυριαρχία του λευκού χρώματος παραπέμπει στη μαύρη βία και του μαύρου στην κόκκινη. Όπως φαίνεται, με την εξαίρεση των συγκεντρώσεων μαύρης βίας, φαίνεται καθαρά η μεγαλύτερη διασπορά της κόκκινης βίας στην περιοχή.

Συνολικά, η χαρτογραφική απεικόνιση της βίας οδηγεί σε τρία βασικά συμπεράσματα. Πρώτο, η βία καλύπτει ολόκληρο το νομό Μεσσηνίας. Καμία περιοχή δεν φαίνεται να την αποφεύγει με συστηματικό τρόπο, με την μερική εξαίρεση της ορεινής Μεσσηνιακής Μάνης. Δεύτερο, η βία συγκεντρώνεται σε συγκεκριμένες περιοχές, και πρωταρχικά στην περιοχή γύρω από τον Μελιγαλά. Τρίτο, μαύρη και κόκκινη βία έχουν διαφορετικές γεωγραφικές παραμέτρους. Η μαύρη βία επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό στη πόλη της Καλαμάτας, ενώ η κόκκινη βία στην περιοχή γύρω από τη Καλαμάτα και τον Μελιγαλά.

---

<sup>27</sup> Για την χαρτογραφική απεικόνιση χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό ArcGIS. Ο φοιτητής μου Nathaniel Cogley με βοήθησε στη χρήση του και τον ευχαριστώ.

Εξετάζοντας πιο συστηματικά το σύνολο των οικισμών που επλήγησαν από την βία, σημειώνουμε πως η μαύρη βία χτυπάει 147 οικισμούς ενώ η κόκκινη βία 175. Από αυτούς τους οικισμούς, οι 92 έχουν θύματα και από τις δύο πλευρές ενώ 55 γνωρίζουν μόνο τη μαύρη βία και 83 μόνο την κόκκινη. Σε σημαντικό ποσοστό, δηλαδή, η βία εμφανίζει έναν «διαδραστικό» χαρακτήρα που προδίδει μια διαδικασία κύκλων αντεκδίκησης. Η προσθήκη της μεταπολεμικής λευκής βίας στην ανάλυση θα πρόσθετε οπωσδήποτε έναν επιπλέον κύκλο αντεκδικήσεων ιδίως στην ορεινή Μεσσηνιακή Μάνη που επλήγη ιδιαίτερα από τον τύπο αυτό της βίας. Στο βαθμό που η αντίληψη του τι είναι εμφύλιος πόλεμος σχετίζεται άμεσα με την βιωμένη εμπειρία της εμφύλιας βίας, είναι πολύ πιθανό οι κάτοικοι της Μεσσηνιακής Μάνης να χαρακτηρίζουν ως «εμφύλιο πόλεμο» τις μετά το 1945 συγκρούσεις, όπως εξίσου φυσικό είναι και οι κάτοικοι της Πυλίας να συνδέουν τον εμφύλιο πρωταρχικά με την περίοδο 1943-44. Δεν υπάρχει αντίφαση, δηλαδή, στις διαφορετικές αυτές εκτιμήσεις που υπογραμμίζουν τον ρόλο της εμπειρίας και της τοπικότητας.

Αντίστοιχα, η παρουσία ενός μόνο τύπου βίας σε ικανό αριθμό οικισμών εξηγεί και τις μονόπλευρες ερμηνείες της βίας που συναντάει κανείς σε προφορικές αλλά και γραπτές μαρτυρίες, εφόσον η εμπειρία αυτή παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ερμηνευτικών σχημάτων που ακολουθούν και αποκρυσταλλώνονται.<sup>28</sup> Δεν πρέπει, λοιπόν, να ξενίζει η ύπαρξη αντιφατικών και αντικρουόμενων ερμηνειών της βίας από τα ίδια τα υποκείμενά της (τύπου «σφαγείς κομμουνιστές» ή «δολοφόνοι ταγματασφαλίτες») *καθώς παράγονται από την ίδια τη διαδικασία της βίας*. Αντίθετα, εκείνο που πρέπει να ξενίζει είναι η αναπαραγωγή αυτών των στρεβλών απόψεων από δημοσιογράφους ή ακόμα και ιστορικούς δεκαετίες μετά και χωρίς την δικαιολογία του βιώματος.<sup>29</sup>

Τα γενικά χαρακτηριστικά της βίας παρατίθενται στον Πίνακα 1. Όπως φαίνεται το βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τους δύο τύπους είναι η μεγαλύτερη μαζικότητα της κόκκινης βίας σε σχέση με την αντίστοιχη μαύρη (ο μέσος αριθμός θυμάτων της κόκκινης βίας είναι 5,59 και της μαύρης βίας 2,86) και αυτό παρά το γεγονός πως η

<sup>28</sup> Ο στατιστικός συντελεστής συσχετισμού μαύρης και κόκκινης βίας είναι σχετικά χαμηλός: 0,2893.

<sup>29</sup> Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας αναπαραγωγής βλ. δημοσίευμα του «Ιού» της Ελευθεροτυπίας με τίτλο «Η γιορτή του Μίσους στο Μελιγαλά. Η μαύρη εθνική Πηγάδα», *Ελευθεροτυπία*, 11 Σεπτεμβρίου 2005.

μαύρη βία παρήγαγε τον μέγιστο αριθμό θυμάτων σε έναν οικισμό, την πόλη της Καλαμάτας. Από την απλή αυτή σύγκριση δεν προκύπτει πάντως κάποια σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με τον πληθυσμό ή το υψόμετρο των οικισμών που βίωσαν τον ένα ή τον άλλο τύπο βίας.

Πίνακας 1: Χαρακτηριστικά οικισμών

	<i>Μέσος αριθμός θυμάτων ανά οικισμό</i>	<i>Μέγιστος αριθμός θυμάτων ανά οικισμό</i>	<i>Μέσος πληθυσμός οικισμού</i>	<i>Μέσο υψόμετρο (μέτρα)</i>
Μαύρη βία	2,86	137	1086	252
Κόκκινη βία	5,59	78	982	253

Στρέφοντας την προσοχή μας στην κατανομή της βίας κατά επαρχία θα διαπιστώσουμε πως η μαύρη βία χαρακτηρίζεται από μια γενικά ομοιόμορφη κατανομή, ενώ αντίθετα η κόκκινη βία συγκεντρώνεται στη Μεσσήνη και κατά δεύτερο λόγο στη Πυλία. Ο μεγαλύτερο μέσος όρος θυμάτων ανά οικισμό αφορά την κόκκινη βία στη Τριφυλία (4.44) και ο μικρότερος την κόκκινη βία και πάλι, στην επαρχία Καλαμών (0.98). Αν απομονώσουμε τους οικισμούς όπου παρατηρούνται μεγάλες συγκεντρώσεις βίας (άνω των δέκα θυμάτων ανά οικισμό) θα διαπιστώσουμε και πάλι την σχετική μαζικότητα της κόκκινης βίας που χαρακτηρίζει 34 οικισμούς έναντι 9 της μαύρης βίας. Το στοιχείο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι πως η μαύρη βία είναι η πιο μαζική στη Τριφυλία, ενώ η κόκκινη στη Μεσσήνη. Αν χρησιμοποιήσουμε το στοιχείο αυτό για να εξάγουμε συμπεράσματα σε σχέση με την γεωγραφική βάση των δύο παρατάξεων, θα λέγαμε πως η κοινωνική βάση του ΕΑΜ βρίσκεται κυρίως στη Τριφυλία ενώ η κοινωνική βάση των Ταγμάτων Ασφαλείας κυρίως στη Μεσσήνη.

Πίνακας 2: Κατανομή της βίας ανά τύπο και επαρχία

<i>Τύπος βίας</i>	<i>Καλαμών</i>	<i>Μεσσήνης</i>	<i>Πυλίας</i>	<i>Τριφυλίας</i>
	<i>(Αριθμός οικισμών)</i>			
Μαύρη βία	36 (2,86)	42 (1,79)	36 (1,67)	32 (3,04)
Μαύρη βία (>10)	1	2	1	5

Κόκκινη βία	29 (0,98)	63 (1,46)	45 (1,34)	37 (4,44)
Κόκκινη βία (>10)	6	17	6	5

Εξετάζοντας τους 10 οικισμούς που συγκεντρώνουν τα περισσότερα θύματα του κάθε τύπου βίας (Πίνακας 3· σε παρένθεση ο αριθμός των θυμάτων), γίνεται φανερή η διαφοροποίηση τους, καθώς μόνο τέσσερις από τους οικισμούς αυτούς εμφανίζονται και στις δύο στήλες (πρόκειται για την Καλαμάτα, τους Γαργαλιάνους, τον Μελιγαλά και το Πεταλίδι). Σε ό,τι αφορά την μαύρη βία, διακρίνεται μια υπερ-αντιπροσώπηση της Τριφυλίας (5 από τους 10 οικισμούς). Επιπλέον, η παρουσία τόσο της Τριφυλίας όσο και της Καλαμάτας στη στήλη της μαύρης βίας υποδηλώνει τον διττό χαρακτήρα της κοινωνικής βάσης του ΕΑΜ στη Μεσσηνία: συναποτελείται από μια αστική βάση στη Καλαμάτα (που παραπέμπει πιθανότατα στην προπολεμική κομμουνιστική παρουσία) και από μια αγροτική βάση, που σχετίζεται με τις συνθήκες που ευνοούν τον ανταρτοπόλεμο, όπως η ορεινή Τριφυλία. Στην περίπτωση της κόκκινης βίας κυριαρχεί σαφώς η επαρχία Μεσσηνίας.

Πίνακας 3: Η συγκέντρωση της βίας (απόλυτα μεγέθη)

<i>10 πόλεις/χωριά με τον μεγαλύτερο απόλυτο αριθμό θυμάτων της μαύρης βίας</i>	<i>10 πόλεις/χωριά με τον μεγαλύτερο απόλυτο αριθμό θυμάτων της κόκκινης βίας</i>
Καλαμάτα (137)	Μελιγαλάς (78)
Μεσσήνη (32)	Βασιλίτσι (68)
Φιλιατρά (27)	Διαβολίτσι (46)
Γαργαλιάνοι (21)	Νεοχώρι (39)
Κυπαρισσία (20)	Γαργαλιάνοι (37)
Χώρα (19)	Δεσύλα (36)
Δολοί (16)	Σπερχόγεια (31)
Αετός (13)	Καλαμάτα (29)
Μελιγαλάς (11)	Πεταλίδι (27)
Πεταλίδι (11)	Θουρία (25)

Ο Πίνακας 4 απεικονίζει τους 10 οικισμούς που συγκεντρώνουν τα περισσότερα θύματα, συνυπολογίζοντας όμως τον συνολικό πληθυσμό τους και, επομένως, το ειδικό βάρος της βίας. Η εικόνα διαφοροποιείται σημαντικά. Η επαρχία Καλαμών έχει τώρα μεγαλύτερη εκπροσώπηση στη στήλη της μαύρης βίας, κυρίως ως

αποτέλεσμα των εκτελέσεων των Γερμανών στη βάση της λογικής των μαζικών αντιποίνων.<sup>30</sup> Παρ' ότι τα θύματα είναι αριθμητικά λιγότερα το μέγεθος των χωριών είναι τέτοιο που η βία έχει μεγαλύτερο ειδικό βάρος. Αξίζει να σημειωθεί, πάντως, ο μικρός αριθμός των θυμάτων που χαρακτηρίζει τα χωριά αυτά σε σχέση με αυτά που χτυπήθηκαν από την κόκκινη βία, η οποία επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στις επαρχίες Μεσσηνίας και Πυλίας. Ο πίνακας εμπεριέχει δύο χωριά που εμφανίζονται και στις δύο στήλες, τους Δολούς και την Καρποφόρα, χωριά που κατέχουν το θλιβερό προνόμιο να έχουν χτυπηθεί σκληρά και από τις δύο πλευρές, κυρίως λόγω εσωτερικών τοπικών διαφοροποιήσεων.

Πίνακας 4: Η συγκέντρωση της βίας (σχετικά μεγέθη)

<i>10 οικισμοί με τον μεγαλύτερο κατά κεφαλή αριθμό θυμάτων της μαύρης βίας</i>	<i>10 οικισμοί με τον μεγαλύτερο αριθμό κατά κεφαλή θυμάτων της κόκκινης βίας</i>
Δολοί (16)	Δολοί (23)
Μάκραйна (5)	Καρποφόρα (17)
Γαμβριά (4)	Βασιλίτσι (68)
Καμάρι (4)	Στενικλάρος (18)
Καρποφόρα (4)	Κροντιραί (6)
Αριοχώρι (10)	Σολάκι (23)
Γλυκόριζο (5)	Βελίκα (16)
Αλμυρός (1)	Αγία Παρασκευή (5)
Σαϊδόνα (5)	Λευκή (17)
Άμφεια (5)	Δεσύλα (36)

Αξίζει, τελικά, να τονιστεί, η απουσία από την Μεσσηνία ολοκαυτωμάτων χωριών από τους Γερμανούς, τύπου Καλαβρύτων ή Διστόμου, πιο συνηθισμένο φαινόμενο σε άλλες περιοχές. Αυτό οφείλεται πιθανά στην παρουσία των Ταγμάτων Ασφαλείας που είχαν την ευχέρεια της επιλεκτικής δράσης καθώς διέθεταν τοπικό δίκτυο υποστηρικτών και, επομένως, πληροφοριοδοτών.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση αυτή με μια απλή εφαρμογή της στατιστικής μεθόδου της παλινδρόμησης που μας επιτρέπει να εξετάσουμε τον ρόλο τριών παραμέτρων συνδυαστικά, διαπιστώνουμε πως οι σημαντικότεροι εξηγητικοί παράγοντες για τη

<sup>30</sup> Για τη λογική των Γερμανικών αντιποίνων, βλ. Στράτος Ν. Δορδανός, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα, 2007.



μαύρη βία είναι (κυρίως) ο πληθυσμός και το υψόμετρο (Πίνακας 5). Η μαύρη βία, με άλλα λόγια, στρέφεται εναντίον οικισμών που έχουν μεγαλύτερο πληθυσμό (εδώ είναι σημαντικό το βάρος της Καλαμάτας) και βρίσκονται σε σχετικά μεγαλύτερο υψόμετρο. Τα χαρακτηριστικά της μαύρης βίας παραπέμπουν, για μια ακόμη φορά, στο διττό χαρακτήρα του ΕΑΜ Μεσσηνίας: Καλαμάτα και ορεινή Τριφυλία ή αστικό και ορεινό περιβάλλον.

Πίνακας 5: Μαύρη βία (παλινδρόμηση)

<i>Μαύρη βία</i>	<i>Συντελεστής</i>	<i>P&gt; t </i>
Πληθυσμός	0,003***	0
Υψόμετρο	0,002**	0,028
Κόκκινη βία	0,001	0,968
Σταθερή	-0,827***	0,007
Παρατηρ.: 230 R <sup>2</sup> : 0.928		
Στατιστική σημασία: * .1 ** .05 *** .01		

Τα πράγματα είναι διαφορετικά σε σχέση με τη κόκκινη βία (Πίνακας 6). Ο κύριος εξηγητικός παράγοντας εδώ είναι και πάλι το υψόμετρο, αλλά προς την αντίθετη ακριβώς κατεύθυνση: η κόκκινη βία στρέφεται ιδίως εναντίον οικισμών που βρίσκονται σε χαμηλότερο υψόμετρο. Προφανώς τα πεδινά παρείχαν και τη βασική πηγή στρατολόγησης των ανδρών των Τ.Α. Αντίθετα, εδώ δεν παίζει ρόλο ο πληθυσμός του οικισμού.

Πίνακας 6: Κόκκινη βία (παλινδρόμηση)

<i>Κόκκινη βία</i>	<i>Συντελεστής</i>	<i>P&gt; t </i>
Πληθυσμός	0,001	0,397
Υψόμετρο	-0,010***	0
Μαύρη βία	0,012	0,968
Σταθερή	7,276***	0
Παρατηρ.: 230 R <sup>2</sup> : 0.148		
Στατιστική σημασία: * .1 ** .05 *** .01		

Απλοποιώντας, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε πως από τη ποσοτική ανάλυση της βίας προκύπτει η εικόνα μιας σύγκρουσης πεδινών και ορεινών. Η εικόνα αυτή επιδέχεται δύο (τουλάχιστον) ερμηνείες. Η πρώτη θα τονίζε τον κοινωνιολογικό χαρακτήρα πεδινών και ορεινών (νοοτροπία, παράδοση, οικονομικές σχέσεις κλπ)

υπογραμμίζοντας πως τα πεδινά παρείχαν το κατάλληλο έδαφος για την κυριαρχία της δεξιάς ενώ τα ορεινά για την κυριαρχία της αριστεράς. Η δεύτερη ερμηνεία θα τόνιζε αντίθετα την σημασία του πολέμου και της γεωγραφίας καθώς το αντάρτικο απαιτεί ορεινά εδάφη ενώ οι στρατιωτικά υπέρτερες Γερμανικές δυνάμεις μπορούσαν να διεισδύσουν πολύ πιο εύκολα στα πεδινά. Με βάση την γενικότερη ανάλυση μου για την δυναμική των εμφυλίων πολέμων, τείνω να προκρίνω την δεύτερη ερμηνεία σε σχέση με την πρώτη.<sup>31</sup>

### **Συμπεράσματα**

Η παρούσα ανάλυση είχε δύο στόχους. Ο πρώτος ήταν καθαρά πραγματολογικός και αφορούσε την περιγραφή της κατανομής της βίας στο γεωγραφικό χώρο. Το κύριο συμπέρασμα είναι πως η βία είναι μεν γενικευμένη σε ολόκληρη την Μεσσηνία αλλά σχεδόν οι μισοί οικισμοί της περιοχής κατάφεραν να αποφύγουν το μακελειό. Δευτερευόντως αποτυπώθηκε τόσο η μεγαλύτερη μαζικότητα της κόκκινης βίας σε σχέση με την μαύρη όσο και οι διαφορές στη γεωγραφική κατανομή των δύο τύπων.

Αξίζει να τονιστεί σ' αυτό το σημείο πως ακόμα και η απλή (αλλά πάντα επίπονη) συγκέντρωση και παρουσίαση συστηματικών πραγματολογικών στοιχείων αποτελεί βασικό στοιχείο της επιστημονικής έρευνας και απαραίτητο προαπαιτούμενο κάθε ερμηνείας. Η συστηματική έρευνα είναι, επομένως, απαραίτητη για την εμβάθυνση της γνώσης μας για την δεκαετία του '40 και την ανάπτυξη της ιστοριογραφίας που χωλαίνει ιδιαίτερα στον πραγματολογικό τομέα.

Ο δεύτερος στόχος του άρθρου αυτού ήταν μεθοδολογικός και ερμηνευτικός και αφορούσε στη συμβολή της ποσοτικής ανάλυσης της βίας στην κατανόηση της δύσκολης αυτής περιόδου. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστούν οι αδυναμίες της παρούσας ανάλυσης. Πιο συγκεκριμένα, δεν έγινε διαχωρισμός ανάμεσα σε αμάχους και ενόπλους, δεν έγινε συστηματική σύγκριση «βίαιων» και «μη βίαιων» οικισμών, δεν μελετήθηκε η χρονική διακύμανση της βίας και, τέλος, δεν συνυπολογίστηκαν οικονομικές και πολιτικές παράμετροι (όπως η προπολεμική εκλογική συμπεριφορά των οικισμών). Πρόκειται για σημαντικά στοιχεία που θα συμπεριληφθούν σε μια πιο σύνθετη μελλοντική ανάλυση. Παρά τις αδυναμίες αυτές, η παρούσα ανάλυση

---

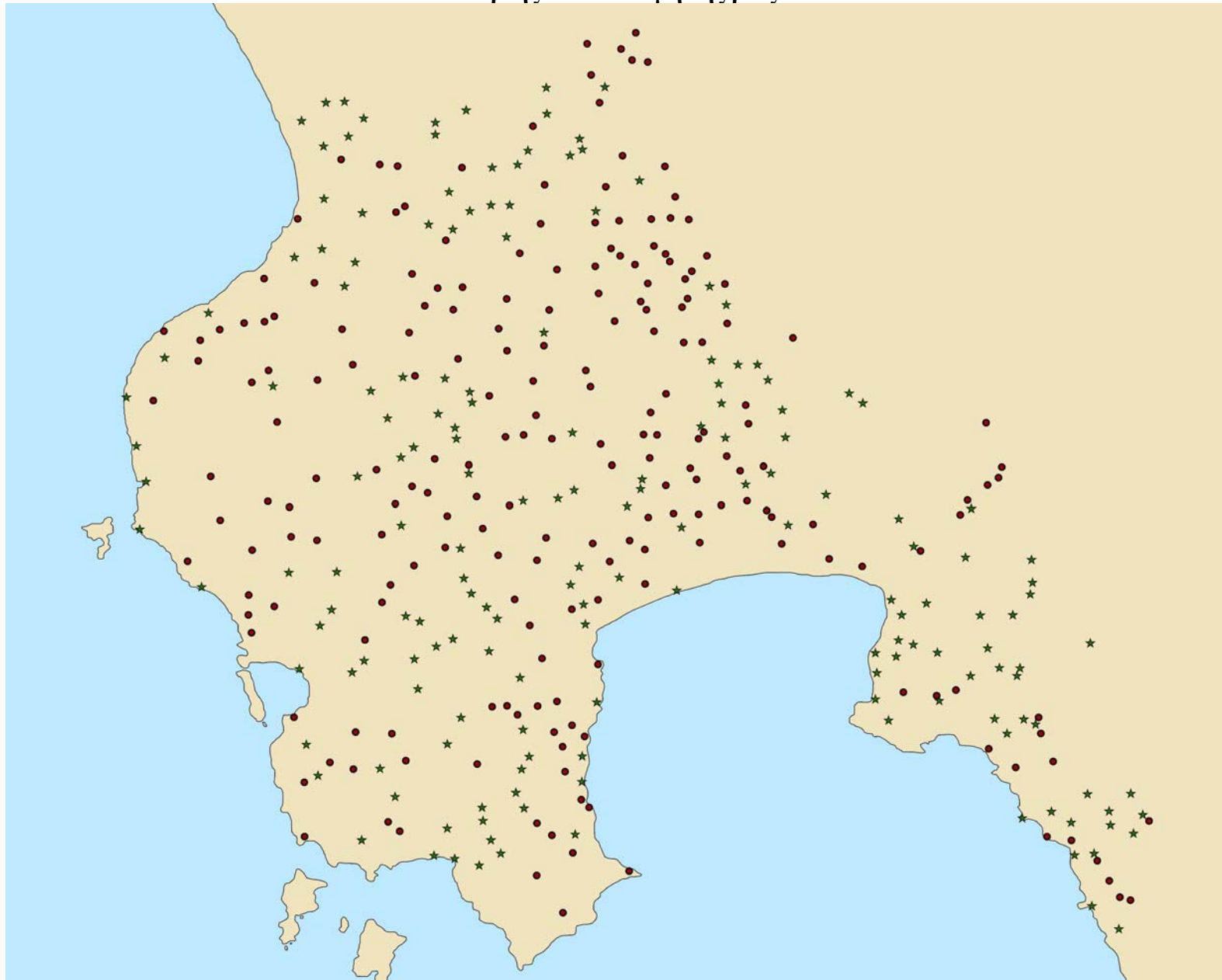
<sup>31</sup> Βλ. Kalyvas, *οπ. π.*

κομίζει δύο σημαντικά στοιχεία. Πρώτο, συμπληρώνει την τοπική έρευνα και θέτει τα θεμέλια για τη μελλοντική γενίκευση των συμπερασμάτων και τον εμπειρικό έλεγχο των υποθέσεων. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε πως στην περίπτωση της Μεσσηνίας, η βία λειτούργησε κυρίως διαδραστικά και ενδεχομένως συνέβαλε μέσω της πόλωσης στο σχηματισμό νέων πολιτικών ταυτοτήτων. Το στοιχείο αυτό έχει σημασία στο βαθμό που παρατηρείται μια τάση ερμηνείας των πολιτικών δυναμικών της δεκαετίας του 40, αλλά και της βίας που χαρακτήρισε την περίοδο αυτή, με βάση αποκλειστικά την προπολεμική πολιτική συμπεριφορά των υποκειμένων.

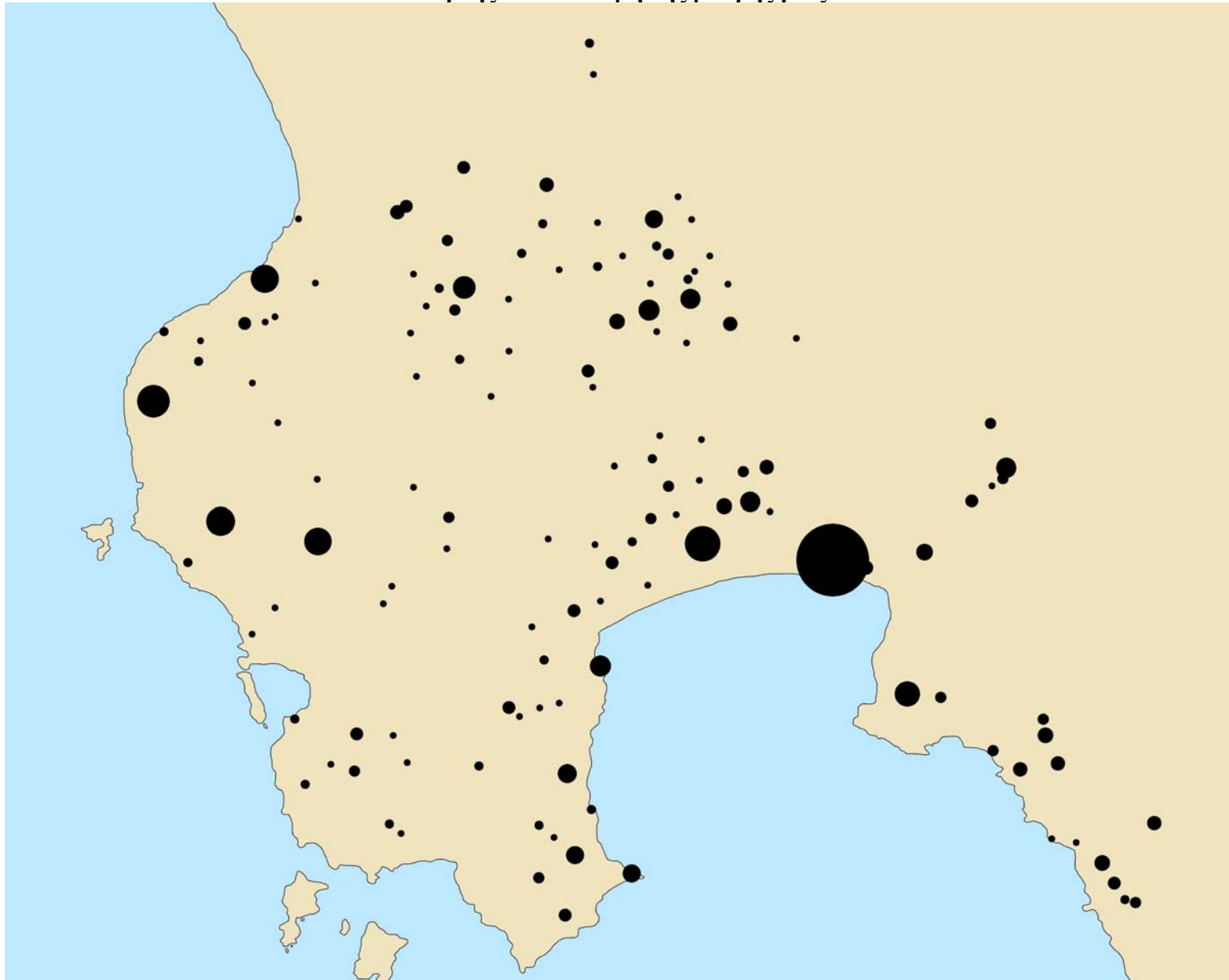
Συγχρόνως έγινε σαφής η γεωγραφική λογική του κατοχικού εμφυλίου, που ήταν στην ουσία (και πολύ περισσότερο από τον εμφύλιο του 1947-49) ένας πόλεμος εν μέσω αμάχων. Οι δεξαμενές στρατολόγησης των δύο παρατάξεων καθορίστηκαν σε σημαντικό βαθμό από τις γεωγραφικές παραμέτρους του ανταρτοπολέμου (ορεινά για τους αντάρτες, πεδινά για τους ταγματασφαλίτες) και λιγότερο από πολιτικοϊδεολογικές παραμέτρους (με την εξαίρεση της πόλης της Καλαμάτας). Στο βαθμό που οι γεωγραφικοί παράμετροι καθόριζαν τις ζώνες της στρατιωτικής κυριαρχίας της κάθε πλευράς, καθόριζαν συγχρόνως σε σημαντικό βαθμό και την λογική της βίας.

Εν κατακλείδι, γίνεται σαφές πως τόσο η εστίαση στην δυναμική της βίας όσο και η χρήση ποσοτικών μεθόδων, σε συνδυασμό με τοπικές ιστοριογραφικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις μπορούν να συμβάλουν ιδιαίτερα στην πληρέστερη και βαθύτερη κατανόηση μιας ιδιαίτερα δύσκολης περιόδου στην ιστορία της χώρας μας, πέρα από τα στερεότυπα και τις απλουστευτικές ερμηνείες που συνεχίζουν να ταλανίζουν ένα σημαντικό κομμάτι της ιστοριογραφίας της δεκαετίας του 40.

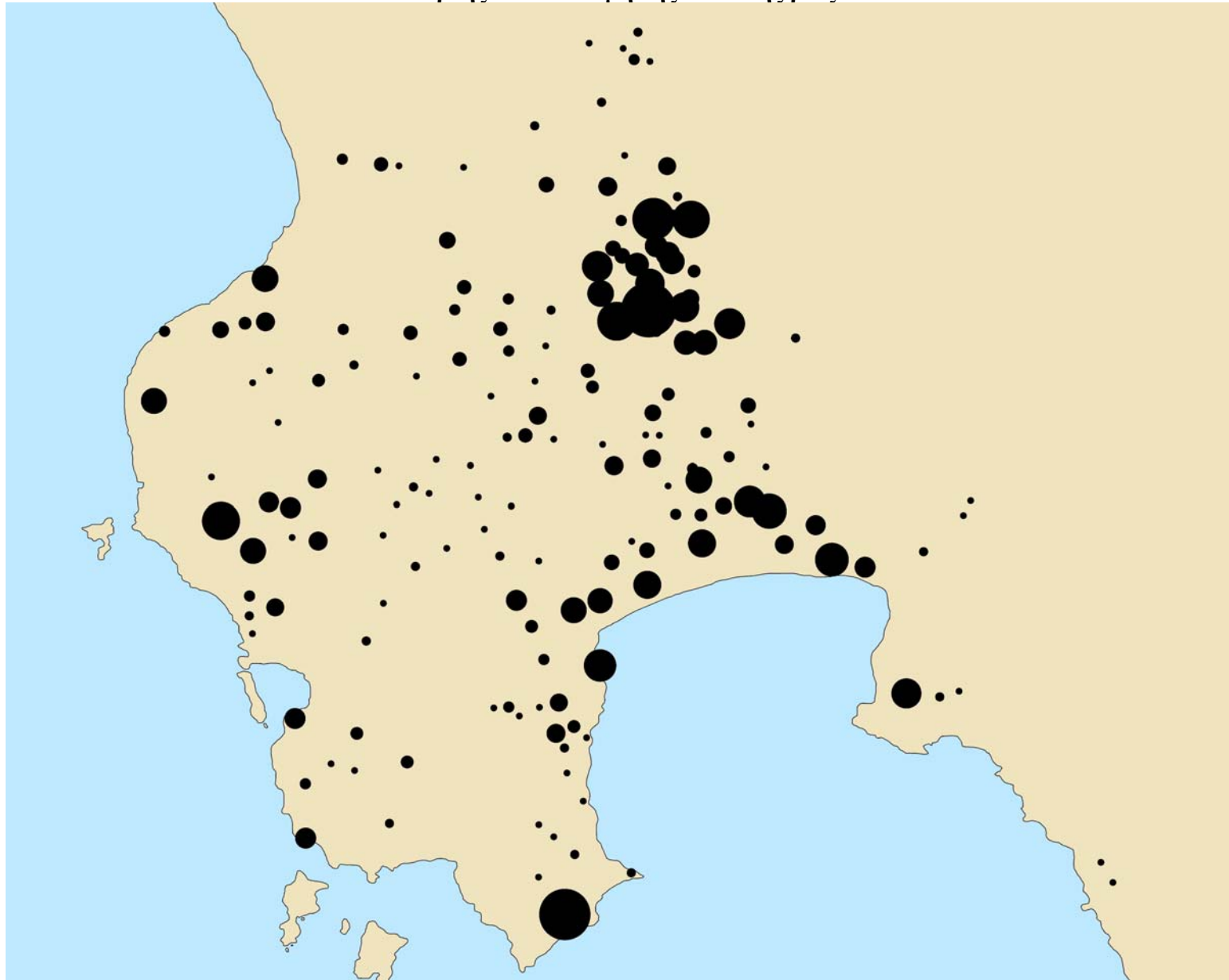
Χάρτης 1: Κατανομή της βίας



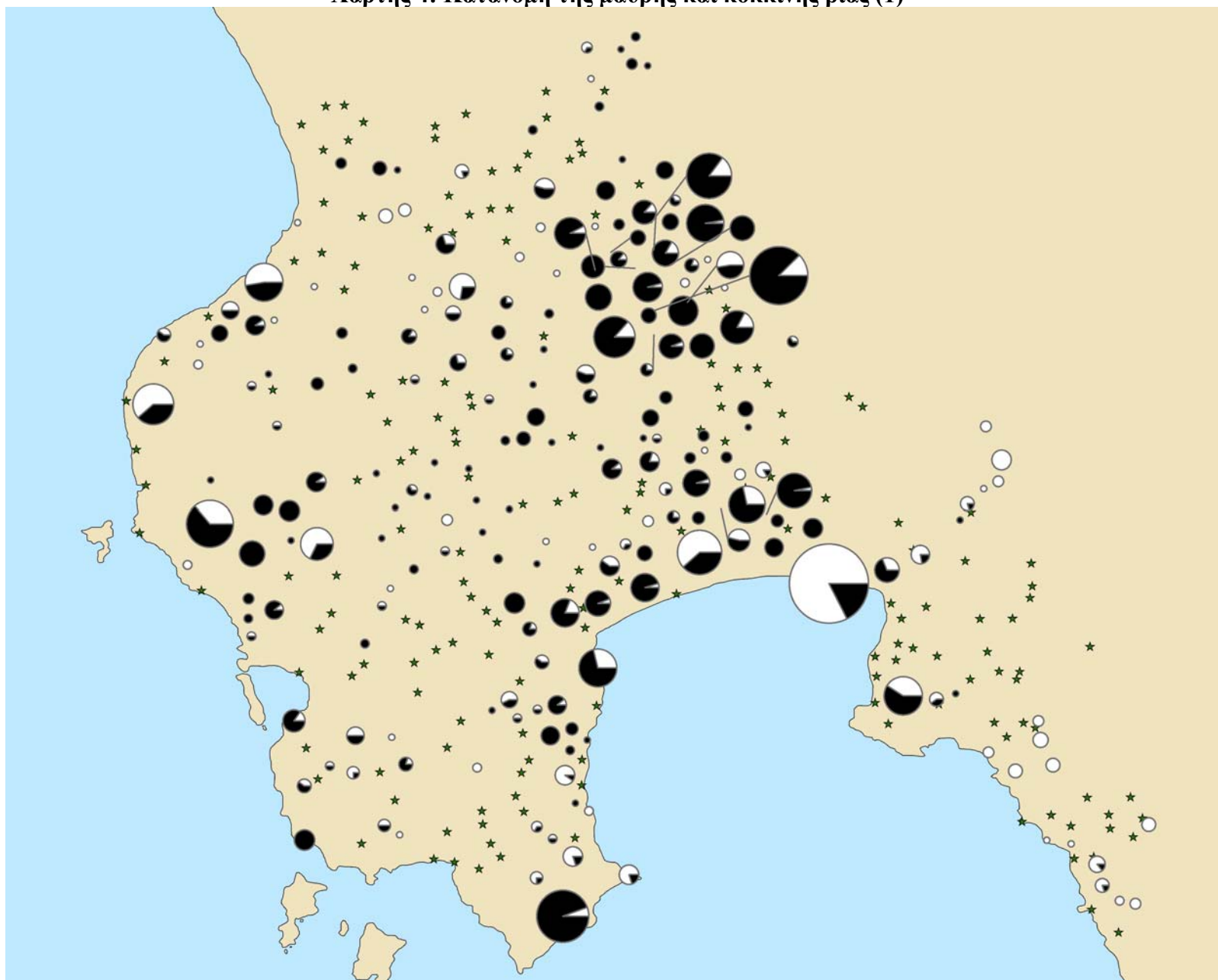
Χάρτης 2: Κατανομή της μαύρης βίας



Χάρτης 3: Κατανομή της κόκκινης βίας



Χάρτης 4: Κατανομή της μαύρης και κόκκινης βίας (1)



Χάρτης 5: Κατανομή της μαύρης και κόκκινης βίας (2)

